

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ

THE HISTORY OF PERMANENT ALIMONY AGREEMENT DEVELOPMENT

Ткаченко М.В.,

ад'юнкта кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджена історія становлення інституту довічного утримання в Україні. Проаналізовані історичні етапи розвитку договору довічного утримання, починаючи середньовічною і закінчуючи сучасною добою. Автор доводить, що в Україні інститут довічного утримання сформувався на базі поєднання звичаєвого права українців і європейських правових традицій (зокрема німецького та російського законодавства).

Ключові слова: договір довічного утримання, відчужувач, набувач, історія.

В статье исследована история становления института пожизненного содержания в Украине. Проанализированы исторические этапы развития договора пожизненного содержания, начиная со средневековой и заканчивая современной эпохой. Автор доказывает, что в Украине институт пожизненного содержания сформировался на базе сочетания обычного права украинцев и европейских правовых традиций (в частности немецкого и российского законодательства).

Ключевые слова: пожизненное содержание, договор, отчуждатель, приобретатель, история.

A history of establishment of permanent alimony institution in Ukraine is investigated in article. Historical stages of permanent alimony agreement development have been analyzed from middle ages to modern time. The author proves that in Ukraine institution of permanent alimony has been formed on basis of combining traditional Ukrainian law and European law traditions (in particular German and Russian legislation).

Key words: permanent alimony, agreement, institution, alienator, acquirer, history.

Актуальність теми. Питання укладення, виконання і розірвання договору довічного утримання є предметом багатьох наукових дискусій, і в умовах теперішньої складної ситуації в Україні – актуальне. Не менш актуальною і цікавою з наукового погляду є власне й історія розвитку договору довічного утримання в цивільному праві України.

Договір довічного утримання відіграє важливу роль в українському суспільстві впродовж тривалого часу. Це пов'язано з тим, що до кожної людини зазвичай приходиться старість, або за певних обставин їй стає потрібен догляд, але не завжди є можливість його безкорисного отримання, тобто не всі громадяни мають таку родину, яка надасть піклування у скрутну годину. Якраз у такому разі стає у нагоді договір довічного утримання, за яким відчужувач (тобто особа, якій потрібен догляд) передає якимсь належне йому майно й отримує за те необхідний догляд чи допомогу від набувача (особи, яка зобов'язана їх надати).

Становлення інституту договору довічного утримання в Україні проходило впродовж багатьох століть. Однак його генеза та розвиток недостатньо вивчені в українській юридичній науці. У підручниках і навчальних посібниках із цивільного права міститься здебільшого загальна характеристика договору довічного утримання [1, с. 117–118, 178–179, 201–205].

Втім, як слушно зауважує С.А. Пилипенко, «малодослідженість проблеми виникнення інституту довічного утримання може негативно впливати на послідовне реформування відносин по довічному

утриманню (догляду), так як при цьому не враховується історичний досвід» [2, с. 289].

На дисертаційному рівні є лише одна робота (О.М. Великороди, 2006 р.), яка присвячена дослідженню інституту довічного утримання і розкриває питання правової характеристики цього договору, його елементів, юридичних тонкощів укладання, забезпечення виконання договору, питання відповідальності за порушення його умов, і зокрема – питання виникнення та розвитку інституту довічного утримання в Україні та зарубіжних країнах [3, с. 9–52].

Метою статті є проведення дослідження зародження та подальшого розвитку правовідносин, що виникають із договору довічного утримання.

Виклад основного матеріалу. Свої витоки договір довічного утримання бере з давнього звичаю шанування культу предків та більш пізнього морального усвідомлення догляду за людьми похилого віку з боку родичів або громади [4, с. 337]. Після розпаду традиційного сімейного укладу та громадського побуту в українських селах – надто під дією модернізації ХХ ст. – багато функцій утримання перебрала на себе держава (що часто тепер реалізовується також через право соціального забезпечення).

Певний період довічне утримання осіб контролювала церква. У цьому плані дослідник Г.В. Озернюк слушно зауважує, що договір довічного утримання виник у результаті видозміни давнього звичаю середньовічних людей передавати рухоме та нерухоме майно церкві в обмін на забезпе-

чення свого утримання у вигляді довічної ренти [5, с. 287–288].

Після модернізації традиційного погляду на пошанування людей похилого віку і з виникненням більш корисливого підходу до їх утримання у XIX ст. серед українців дедалі частіше набувала поширення практика догляду за людьми з обмеженими можливостями, похилого віку і т. п. взамін на успадкування всього або частини їхнього майна з настанням смерті. Варто також погодитися із О.М. Великородою, що інститут довічного утримання в Україні в XIX ст. формувався під впливом двох різних політико-правових систем – Російської та Австро-Угорської імперій, що мало свої специфічні наслідки для різних частин сучасної України [3, с. 9–10].

В Австрійській імперії 1811 р. був ухвалений Загальний цивільний устав, який регулював зобов'язальні правовідносини. Устав ще не знав поняття договору довічного утримання, але виокремлював інститут довічної ренти, що дуже його нагадував. У другій половині 1870-х – на початку 1880-х рр. австрійські правники Штубенраух і Кірхштеттер зауважили, що велику подібність до договору довічної ренти мали правовідносини, які практикували в Австрії при селянських маєтках. Вони називалися «прожиточні видачі» (auszug). Сторони домовлялися, що набувач селянського маєтку при отриманні його надавав відчужувачу на час його життя або на певний термін право проживання в маєтку, а інколи надавав йому в користування й інші частини маєтку (наприклад, ділянку поля чи саду), і був зобов'язаний утримувати відчужувача натурально або через грошові платежі, і навіть доглядати його на випадок хвороби [6, с. 363].

Прописана в цивільному праві договірна форма довічного утримання, заведена в Австро-Угорській імперії, поширилася на західноукраїнські землі у другій половині XIX ст., тоді як російські цивілісти (К.П. Победоносцев, К.Н. Анненков) завели ґрунтовну дискусію з питань довічного утримання лише на рубежі XIX–XX століть [7, с. 353; 8, с. 566].

Проте реальне становлення інституту договору довічного утримання на українських землях відбулося все ж у рамках економічної та юридичної модернізації держав після Першої світової війни. Україна, попри переважно колоніальний свій статус, теж переживала відповідні трансформаційні процеси, що, зрештою, відобразилося на юридичному забезпеченні її суспільних відносин, змінах у законодавстві та правовій культурі української нації.

Після створення СРСР із ідеологічних причин договір довічного утримання тривалий час офіційно не практикувався, адже комуністичні партійні органи вважали, що він був «вигадкою лихварів» і не відповідав «соціалістичному способу життя» (вочевидь малися на увазі капіталістична природа такого договору і його більша притаманність лібе-

ральним економічним системам). І хоча до оформлення окремого інституту такого договору у 1920-х роках справа не доходила, його окремі елементи в тогочасній Україні все ж можна простежити. Наприклад, тоді у договорах дарування була заведена практика вмщати пункт про довічне утримання того, хто здійснював дар [9, с. 8].

У 1940 році ситуація у цивільному праві Української РСР різко змінилася: договори дарування, в яких містилися пункти довічного утримання дарувальника, були визнані недійсними. Проте громадяни навчилися обходити цю заборону, приклади чого наводять тогочасні дослідники. Зокрема, М.Й. Бару зауважував, що сторони, які домовлялися, могли оформити відчуження будинку через договір купівлі-продажу, в якому ціна нерухомості визначалася мізерною сумою, і тут же вони встановлювали і додатковий обов'язок покупцю – довічно утримувати продавця. Інші випадки – це коли встановлювалася реально вартісна покупна ціна будинку, але при цьому було зазначено, що в її рахунок покупець довічно утримує продавця (у таких ситуаціях відчужувач, вочевидь, почував себе більш захищеним). Наводить М.Й. Бару також приклад, коли у спадковому договорі сторона, яка заповідала будинок другій стороні, брала з останньої зобов'язання годувати першу до її смерті [10, с. 30–31].

Але в радянських судах до таких «модифікованих» договорів довічного утримання ставилися із великою пересторогою. Достатньо часто громадянам відмовляли у задоволенні позовів, які ґрунтувалися на подібних правочинах [11, с. 113]. На думку О.М. Великороди, післявоєнні суди СРСР прагнули розглядати договори довічного утримання, як договори дарування або ж купівлі-продажу. Коли ж це не вдавалося, вони визнавали їх недійсними, бо ж і про інститут довічного утримання Цивільний кодекс УРСР 1922 р., який діяв до того часу, нічого в собі не містив [12, с. 123].

З іншого боку, практика визнання договорів довічного утримання існувала. Більш того, у 1950 роках було навіть регламентовано, як ставитися до таких договорів, котрі були укладені за часів окупації територій СРСР німецькою армією в роки Другої світової війни. Всесоюзний Верховний Суд постановив, що правочини, укладені громадянами Радянського Союзу у період окупації згідно з радянськими законами, які не суперечили «інтересам радянської держави», визнаються дійсними, а цивільні правовідносини, що виникають на їхній підставі, охороняються законом. У разі, коли в часи окупації правочин мав бути нотаріально оформленим, то суд мав визнати його чинним, але зобов'язував сторони завірити його у нотаріуса вже тепер. Коли ж таке оформлення ставало неможливим із причин відмови однієї зі сторін чи відсутності можливості встановлення її місця проживання – за позовом зацікавленої сторони суд ухвалював рішення, в якому зобов'язував здійснити нотаріальне оформлення [13, с. 146].

Отже, договори довічного утримання, укладені за нацистської окупації України, не могли вважатися недійсними тільки по факту того, що вони були підписані в окупації. Інша справа, що договір довічного утримання у цивільному законодавстві України так і не з'явився.

Цікаво, що становлення інституту довічного утримання в українській цивілістиці відбулося великою мірою завдяки дискусії юристів, яка розгорнулася на просторах СРСР у другій половині 1940–1950 років. Тож, новий Цивільний кодекс Української РСР (ухвалений 18 липня 1963 р.), за яким Україна жила 40 років, уже містив положення, які регламентували договір довічного утримання. Згадана вище дискусія, а також прагнення максимально уніфікувати цивільно-правові відносини в усіх республіках СРСР, призвели до того, що поняття «довічного утримання» з'явилося в цивільному праві не тільки України, а й інших республік.

Саме з 1 січня 1964 р. в Україні почало діяти визначення договору довічного утримання. Цей правочин із безіменних перейшов у категорію іменних (тобто до таких, що мають легальну назву, представлені в Цивільному кодексі або в інших нормативних актах, що визначають поняття, коло прав та обов'язків сторін) [1, с. 178–179].

О.М. Великорода етап розвитку інституту довічного утримання з 1964 до 2003 року логічно поділяє на два періоди: 1) перший період (1964–1991), який відзначається стабільністю інституту довічного утримання та ретельним дослідженням радянського законодавства в його договірній частині; 2) другий період (1991–2003), коли в українському законодавстві відбуваються істотні зміни, котрі вплинули і на тлумачення договору довічного утримання. Крім того, другий період позначений широкою науковою дискусією із обґрунтуванням потреби ухвалення нового Цивільного кодексу України і договору довічного утримання, зокрема, на якісно нових засадах [3, с. 23].

Дослідник провів ретельний аналіз інституту довічного утримання в законодавстві Української РСР порівняно із регламентацією цього інституту в цивільних кодексах інших республік СРСР. Крім того, що радянські правознавці намагалися звести юридичну теорію до його спільного бачення, а реформатори заклали до розуміння договору довічного утримання механізм зворотної дії, воно не було єдиним для всіх республік. У Цивільному кодексі України та Грузії була глава «Довічне утримання», а от у білоруському, молдавському та туркменському – «Відчуження жилого будинку

з умовою довічного утримання», в азербайджанському, вірменському, казахському, киргизькому, узбецькому, естонському і латвійському – «Відчуження будинку з умовою довічного утримання», таджицькому – «Договір відчуження будинку з умовою довічного утримання», литовському – «Відчуження майна з умовою довічного утримання». А от у цивільному кодексі РРФСР договору довічного утримання було присвячено дві статті, розміщені у главі «Купівля-продаж» [3, с. 23–24]. Тексти із тлумаченням довічного утримання розміщувалися в різних розділах республіканських кодексів. Як зауважує О.М. Великорода, переважно договір довічного утримання розміщувався серед договорів про передачу майна у власність. Але в окремих випадках цей правочин розміщувався серед договорів про надання послуг (ЦК України, Грузії, Молдавії, Естонії). Головна відмінність цивільних кодексів усіх республік від РРФСР полягала в тому, що договір довічного утримання виділявся в них у самостійний договірний тип, а в Росії його розглядали в рамках купівлі-продажу [3, с. 24]. В Україні, зрештою, це призвело до того, що від 2004 р. цей договірний правочин регулюється спеціальними нормами.

Так, із 1 січня 2004 року ЦК України інститут довічного утримання врегульований у главі 57 (статтях 744 – 758). ЦК України відводить договору довічного утримання місце серед групи договорів, спрямованих на відчуження права власності, розмістивши норми, що регулюють відносини договору довічного утримання, після договорів міни, дарування та ренти. Цим самим ЦК України підкреслює його мету і правові наслідки, спрямовані на відчуження права власності та відносить до самостійного цивільно-правового договору [2, с. 291].

Висновки. У підсумку варто зазначити, що становлення інституту довічного утримання в Україні має свою тривалу історію, беручи початки ще з часів звичаєвого права традиційної української громади. Після розпаду середньовічної козацької держави українське суспільство вступило в епоху модернізації, і правова регламентація довічного утримання набрала договірних писаних форм, увійшовши до предметного поля дискусії цивілістів із приводу класифікації цього інституту та розміщення в конкретній галузі права. Але остаточно поняття довічного утримання в сучасному вигляді сформулювалося лише на початку ХХІ ст. зі спеціальним правовим регулюванням та розумінням законодавця місця цього договору в системі цивільно-правових договорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заїка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. – К. : Істина, 2005. – 312 с.
2. Пилипенко С.А. Договір довічного утримання: історія становлення та розвитку / С.А. Пилипенко // Електронні матеріали підсумкової науково-теоретичної конференції «Стан, проблеми та перспективи сучасної юриспруденції України в умовах євроінтеграції: правові та суспільні аспекти» (Київ, 23 квітня 2015 року). – К. : Нац. акад. внутр. справ. – 2015. – С. 289–292.
3. Великорода О.М. Договір довічного утримання [Текст] : Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Великорода О.М. / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Юридичний ін-т. – Івано-Франківськ, 2006. – 193 с.
4. Етнографія України: навч. посіб. / За ред. проф. С.А. Макаручка. – вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – 520 с.

5. Озернюк Г.В. Историчні джерела рентних правовідносин / Г.В. Озернюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С. 282–291.
6. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 г. / Изд. ред. комис. по сост. гражд. уложения ; пер. Г.Л. Вербловский. СПб.: тип. Правительствующего сената, 1884. – 551 с.
7. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Ч. 3. Договоры и обязательства / К.П. Победоносцев. – СПб., 1890. – 342 с.
8. Анненков К.Н. Система русского гражданского права. Отдельные обязательства / К.Н. Анненков. – СПб., 1904. – 156 с.
9. Ем В.С. Договор ренты / В.С. Ем / Законодательство. – 1998. – № 5. – С. 8–19.
10. Бару М.И. Договорное обязательство о содержании / И.М. Бару // Ученые записки. Вып. III. – Харьков: Издание Харьковского юридического института им. Л.М. Кагановича, 1948. – 196 с.
11. Маслов В.Ф. Договоры с условием пожизненного содержания / В.Ф. Маслов // Советское государство и право. – 1954. – № 6. – С. 112–117.
12. Великорода О.М. Становлення інституту довічного утримання / О.М. Великорода // Право України. – 2003. – № 12. – С. 122–125.
13. Гражданский кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на январь 1956 года и с приложением постатейно систематизированных материалов. – М. : Гос. Изд-во юрид. литер., 1956. – 271 с.